

OSMANLI SİYASET DÜŞÜNCESİNDE “POLITIQUE/POLİTİKA” KAVRAMININ KULLANIMI ÜZERİNE BİRKAÇ NOT

Nergiz Yılmaz Aydoğdu*

NOTES ON THE USAGE OF THE TERM ‘POLITIQUE/POLICY’ IN THE
OTTOMAN POLITICAL THOUGHT

ÖZ

Türk modernleşme tarihinin önemli etkileşim alanlarından biri Türkiye’de bilimsel terminolojinin anlam ve muhteva bakımından dönüşümüdür. On sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren Batı dillerinden Türkçeye yapılan tercüme faaliyetleri Türk düşüncesini siyasi anlayış, politik tercihler ve gelecek tahayyülü bakımından etkilemiştir. Sözü edilen modernleşme süreci, Türk dilinin bilimsel terminoloji ve muhtevasını da büyük ölçüde belirlemiş gözükmektedir. Bu makale çalışması ile Türkçe’de bazı siyasi ve felsefi kavramların anlam ve muhteva bakımından dönüşümüne örnek olarak “Politique” kavramının Türkçeye tercümesini inceleyeceğiz. Bu inceleme ile on dokuzuncu yüzyıl itibarıyla Türkçe kelimelerin modernleşme çabaları ve tercüme faaliyetleri neticesinde, süregelen etkilerin sonucunda, nasıl kullanım özelliklerini yitirdiğini veya kelimelerin nasıl yeni anlam ve muhtevalara büründüğünü tesbite çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Politika, Siyaset, Tedbir, Osmanlı Modernleşmesi, Tanzimat Düşüncesi.

ABSTRACT

One of the significant influence areas of the Turkish history of modernization is the transformation of the scientific terminology in Turkey in terms of meaning and content. Since the mid-18th century, the translations from Western languages to Turkish have influenced the Turkish thought in terms of the political understanding, choice and future imagination. The modernization process has also determined the

* Dr., Kırklareli Üniversitesi, nergizyilmaz@hotmail.com. Yazı geliş tarihi: 22.01.2018; kabul tarihi: 19.03.2018.

scientific terminology and content of the Turkish language. In this article, I will investigate the translation of the term ‘Politique/policy’ to Turkish as an example for the transformation of various political and philosophical concepts in Turkish in terms of meaning and content. I will attempt to illuminate the ways in which various Turkish words have lost their characteristics and gained new meanings and content as a result of the ongoing modernization process and translation practices since the 19th century.

Keywords: Policy, Politics, Measure, Ottoman Modernization, Tanzimat Thought.

...

Giriş*

I.

Bir toplumun siyasi ve sosyal açıdan sahip olduğu düşünce varlığı, o toplumun yaşadığı sosyal ve siyasal değişimlerden, zorunluluklardan etkilenerek sürekli olarak değişmektedir. Bu siyasi ve sosyal düşünce varlığının ifadesi olarak dil dediğimiz olgu, bu değişimin sürekli ve değişen bir parçası olarak, toplumsal hadiselerden etkilenmektedir. (Duralı, 2002:16) Bunun yanında dilin modernleşen toplumlarda, tarih ve kültüre ait bilgi, değer ve inançları aktararak, geçmişle gelecek arasında bir bağlantı vazifesi gördüğünü ve yeninin eski düşünce kavramlarıyla anlatılması/anlaşılmasında aracılık ettiğini belirtmemiz gerekir.

Bir başka açıdan dil, onu konuşanların kendi kültürlerine, geçmişine ve mevcut haline dair anlayışlarını yansıtır. (Ayalon, 1987:VIII) Bu anlayış ve dildeki ifadeler çoğu zaman toplumun iç dinamikleriyle irtibatlı olarak değişirken bazen de dış etkiler dahilinde şekillenebilir. Ortadoğuda, on dokuzuncu yüzyılda, farklı dillerde ortaya çıkan hızlı, yoğun ve köklü değişimler büyük ölçüde dış etkilerden kaynaklanmaktadır. (Ayalon, 1987:3)

“Avrupa medeniyetinin Osmanlı imparatorluğu’na cebrî bir surette hulûl ve nüfûzu” şeklinde başlayan Batılılaşma, saray-medrese-tekke arasında din temelli ilişkiyi bozarak Osmanlı Devleti ve toplumunda yeni değerler sistemine dayanan kurumsal ve hiyerarşik bir düzeni ortaya çıkarmıştır. (Köprülü, 1986:301, İnalçık, 1992:49) Batılılaşma dediğimiz olguda, değerler sisteminin dini referans aldığı, sosyo-ekonomik ve siyasi düzenin din merkezli olarak oluştuğu geleneksel Osmanlı toplum yapısı, yeni Batılı değerlerle dönüşmeye başlayacaktır. (İnalçık, 1992:49)

* Bu makale, 19-22 Mayıs 2017 tarihinde Karadağ’da Donja Gorica Üniversitesi’nde düzenlenen “Mediterranean International Conference on Social Sciences” sempozyumunda “Notes on the usage of the term ‘Political’ in the Ottoman Political Thought” başlıklı sözlü tebliğün düzenlenmiş ve genişletilmiş biçimidir.

Osmanlı devlet adamlarının devletin geleceği ve kurtuluşu için gerçekleştirmeye çalıştıkları değişimin zihni alt yapısı olarak yerli bir siyasi öğretiyeye dayandığını iddia etmek güçtür. (İnalcık, 1996:429) Modernleşme dediğimiz sosyo-kültürel değişim sürecinin taşıyıcıları büyük ölçüde bürokratlardır.¹ On sekizinci yüzyıl ortalarından itibaren, değişim yanlısı Osmanlı devlet adamları, geleneksel Osmanlı toplumsal yapısına karşıt ve aynı zamanda onunla çatışan seçkin bir kitle olarak ortaya çıkmıştır. (Hanioğlu, 1984:183)

On sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı toplumunun geçirmiş olduğu zihni değişimin etkilerini ve izlerini Osmanlı Türkçesinde izlemek, analiz etmek mümkündür. “Zorunluluklar karşısında bir tavır alışı” (İnalcık, 1996:424)² olarak ortaya çıkan modernleşme hadisesinin Türk dilinde yeni kavramlara ve tamlamalara hayat verdiğini söyleyebiliriz. (Levend, 1960:87) On sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren, Batı düşüncesi ve terminolojisini, askeri teknolojiye, tıp, astronomi, coğrafya gibi alanlarda tercüme etme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaç ile birlikte, sözkonusu kavramları Türkçe’de mevcut kavramlarla ifade etmenin güçlüğü aşılması gereken bir dil sorununu ortaya çıkarmıştır. (Berkes, 1985: 323)³ Bu sebeple değişim ve farklılaş-

¹ Bu makalenin araştırma ve yazım sürecinde pek çok değerli bilim adamının yardımlarını gördüm. Değerli hocam Prof. Dr. İsmail Kara Beyefendi metni okuyarak değerli katkılarda bulundular, kendilerine müteşekkirim. Prof. Dr. Neziha Musaoğlu, Doç Dr. Muharrem Öztel, Yrd. Doç. Dr. Yakup Yıldız, Yrd. Doç. Dr. Oğuz Kaan, Yrd. Doç. Dr. Abdülkerim Asılsoy, Yrd. Doç. Dr. Ali Osman Çınar ve Dr. Güllü Yıldız çeşitli vesilelerle metne katkı sağladılar, kendilerine çok teşekkür ediyorum. *Kutadgubilig* dergisinin saygın editörlerinden Doç. Dr. Nebi Mehdiyev’e makalenin yayın sürecinde göstermiş olduğu ilgi için müteşekkirim.

Benzer bir şekilde, on dokuzuncu yüzyıl Arapça’sında ortaya çıkan kavramsal değişim ve dönüşümün ilk taşıyıcılarının bürokratlar olduğu ve bunun yanında tercümanlar, gözlemciler, gazeteciler ve yazarların da bu süreçte aracılık ettiği Ami Ayalon tarafından ifade edilmektedir. Bkz. Ami Ayalon, *Language and Change in the Arab Middle East*, New York&Oxford: Oxford University Press, 1987, s. 4.

² “Osmanlı Devleti’nin ve onun büyük ölçüde parçaları olarak İslam dünyasının değişik coğrafyalarının, modern Batı felsefesi ile karşılaşmaları, karşılaşma mecburiyetinde kalmaları da birçok boyutu hâlâ devam etmekte olan bir kriz döneminin neticesi veya icbarı şeklinde tecelli etmiştir” İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 3.b., 2012, s. 6.

³ Özellikle doğu toplumlarının çağdaş bilimin mevcut diline uygun yeterli kavramsal araçlardan mahrum olduğu inancının ve iddiasının Doğulu araştırmacılarla yapılacak empirik ortak çalışmalara önyargıyla yaklaşılmasına neden olduğu tezi Yakov Rabkin tarafından tartışılmaktadır. Rabkin, Modern bilimin Avrupada bir sekülerizasyon süreci içerisinde, dini anlayışa ve kavramlara bir alternatif olarak sunulduğunu, Batı dışı toplumlarda bilim tarihini anlamak için gerekli kavramsal çerçevenin olmadığını ifade etmektedir. Bkz. Yakov M. Rabkin, “Conceptual issues the history of science in nonwestern societies”, *Transfer of Modern Science&Technology to The Muslim World*. ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: IRCICA. pp. 59-66. Benzer bir düşünce Şükrü Hanioğlu tarafından dile getirilmektedir. Şükrü Hanioğlu, “Osmanlı Aydınındaki değişim ve bilim” başlıklı makalesinde, yenileşme ile birlikte “bilim” kavramının klasik düşüncedeki “din” kavramının yerini işgal ederek Osmanlı aydınlarının düşünce dünyasında merkezi bir rol oynamaya başladığını ifade etmektedir. Bkz. Şükrü Hanioğlu, “Osmanlı Aydınındaki değişim ve bilim”, *Toplum ve bilim*, Güz 27, 1978, s. 183-192. Şükrü Hanioğlu, Osmanlı toplumunda bilimin icra etmeye başladığı bu merkezi rolün bir zaman sonra “din-bilim” çatışmasını doğurduğunu ifade etmektedir. Bkz. Hanioğlu, 1978: 187. Benzer bir yorum için bkz. Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 9.

maya sadece Osmanlı siyasi ve sosyal düzeninin değil aynı zamanda bu düzeni ifade eden kavramlar dünyasının da uğradığını söyleyebiliriz. (Kara, 2003:127) Osmanlı düşünce dünyasında meydana gelen bu kavram farklılaşmasının “kronolojik ve muhtevaya ilişkin tarihi” ne yazık ki birkaç önemli girişim dışında geniş olarak ele alınıp değerdendirilmemiştir. (Lewis, 1988; Kara, 2003:126-197)⁴

II.

Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin siyasi durumunu, devletlerarası ilişkileri, politik görüşmeleri büyük bir devlet olması bakımından yakından takip etmiştir. (İhsanoğlu, 1992:24-25)⁵ On sekizinci yüzyılda, Osmanlı Devleti’nin Avrupa devletlerine dair izlediği politikalara kaynaklık eden düşünce ve bilgiler; başlıca birkaç kaynağa dayanmaktadır. Öncelikle, devletin sahip olduğu siyasi haritalar, telif veya tercüme coğrafya kitapları Avrupa’ya dair ilk başvuru kaynakları arasındadır⁶. İkinci olarak; bilgi birikimi, kabiliyeti ve yeniliğe açık oluşu ile doğrudan irtibatlı olarak elçilerin sefaret raporları, Padişahın yüksek otoritesine sunulduğu dikkate alınırsa yazarının her zaman bir oto-sansür uygulayacağı kaydı varsayılarak, önemli ilk kaynaklar arasındadır. (Aksan, 1986:8; Aksan, 1997:42) Ayrıca Osmanlı Devleti’nin gayrimüslim vatandaşlarının Avrupa devletlerinin sefaretleriyle kurmuş oldukları yakın irtibatlar, yabancı tüccar ve seyyahlarla olan diyaloglar, Osmanlı hükümetinin bilgi kaynakları arasında yer alıyordu. (Aksan, 1997:46; İhsanoğlu, 1992:24-25) İstanbul’da bulunan yabancı elçiliklerle yapılan görüşmelerin devletlerarası ilişkilere, Avrupa siyasetine, toplum yapısına dair dikkate değer bir şekilde bakış açısı kazandırdığını da ilave edebiliriz. Virginia Aksan, on sekizinci yüzyıl Osmanlı Devleti’nde, devletlerarası

⁴ Bernard Lewis’in, *The Political Language of Islam* adlı kitabı yukarıda sözü edilen dönüşümün Ortaçağ’dan itibaren genişleyen İslâm coğrafyası, Moğol istilası ve emperyalist yönetimlerin tesirlerini de zikrederek, İslâm toplumlarında ortaya çıkan değişimi terminolojiye bağlı olarak ele almaktadır. Bkz. Bernard Lewis, *The Political Language of Islam* (Chicago: The University of Chicago Press, 1988). Ayrıca bkz. Bernard Lewis, “Serbestiyet”, *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLI, Sayı: 1-4, 1984, s. 47-52. Bernard Lewis, “Meşveret”, *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı:12, (1981-1982), s. 775-782. Ami Ayalon, *Language and Change in the Arab Middle East*, New York&Oxford: Oxford University Press, 1987; Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1992; İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 3.b., 2012; İsmail Kara, “Modernleşme dönemi Türkiye’sinde Ulum, Fünun ve Sanat kavramlarının algılanışı”, *Din ile Modernleşme Arasında* içinde, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003, s. 126-197; Hüseyin Yılmaz, “From Serbestiyet to Hürriyet: Ottoman Statesmen and the Quastion of Freedom during the Late Enlightenment”, *Studia Islamica III*. 2016, s. 202-230.

⁵ İhsanoğlu, Osmanlı Devletinin Batıdaki teknolojik gelişmelerin hepsinin farkında olduğunu ifade eder. On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Osmanlı devletinin savaş teknolojisi, madencilik, coğrafya ve tıp alanlarındaki gelişmeleri, seçici bir biçimde takip ettiğini belirtmektedir. (İhsanoğlu, 1992:24-25-28)

⁶ Bu kaynaklar arasında Katib Çelebi’nin “*İrşadü’l Hayara ila Tarihi’l Yunan ve’r Rum ve’n Nasara* isimli 1654 yılında yazdığı eser, Avrupa devletlerinin hukuk, yönetim ve inançları konusunda bilgiler veriyordu. Bkz. Yılmaz, 2016:208.

ilişkiler ve bilgilendirmelerde “yanlış-bilgilenme”nin neredeyse mümkün olmadığını dile getirmektedir. (Aksan, 1986:13).

Yukarıda Avrupa’ya dair saydığımız bilgi kaynaklarına, konumuz açısından oldukça önemli, zihniyet dönüşümü ve terminolojik değişimi takip açısından doğrudan kaynak durumunda olan farklı Avrupa dillerinden yapılan tercümeleri de ekleyebiliriz. Bu tercümelerin ilk örneklerinin büyük ölçüde sefaret göreviyle yurtdışına giden Osmanlı diplomatları aracılığıyla yapıldığını, her zaman bu yolla olmasa da, eklememiz gerekir. Ahmed Resmi Efendi’nin *Coğrafya-yı Cedit* tercümesi (Aksan, 1997:44), Şanizade Ataulah Efendi’nin, II. Friedrich’in askerî talimatı tercümesi (Aydoğdu, 2008:38)⁷, İbrahim Müteferrika’nın Marmara denizi haritası (1720) yine aynı düşünürün “Bahriyye-i Bahr-ı Siyâh” (1724-25), “Memâlik-i İran” (1729-30) haritaları tercüme olup Osmanlı haritacılığı açısından çok önemlidir. (Afyoncu: 2000:327)

Modernleşme tarihimizin erken safhasında askerlik, tıp ve mühendislik gibi alanlarda Sırpça, Macarca, İspanyolca ve İtalyanca gibi dillerden pek çok tercüme yapılmıştır. Bernard Lewis, Türkçe’ye Batı dillerinden tercüme edilen ilk sözcüklerin İtalyanca olduğunu ifade etmektedir. (Lewis, 1996:61; Kara, 2012:23) Bunun nedeni, Osmanlı Harbiyesi ve Bahriyesinde genellikle Fransızca ve bunun yanında İtalyanca biliniyor olmasıdır. Nizam-ı cedit reformları sürecinde III. Selim’in Fransa’dan eğitimci ve uzman tedariki suretiyle, askeri okullarda Fransızca’nın zorunlu hale getirilmesi Fransızca öğrenen genç bir neslin Batı düşüncesini tanınmasına ve aktarmasına imkan vermiştir. (Lewis, 1996:60) On sekizinci yüzyıl sonlarında Napoleon’un şark siyaseti ve propogandasının tesiriyle sadece Osmanlı aydınları ve devlet adamları arasında değil, halk arasında da Fransızca’nın ve Fransız kültürünün yayıldığını Tarihçi Asım kaydetmektedir. (Tarihçi Âsım’dan aktaran Köprülü, 1986:300)

Avrupa medeniyeti ve bilimsel gelişmelerine Osmanlı aydınlarınca duyulan hayranlık, Batıya giden devlet adamlarında, özellikle eğitim almak üzere gönderilen öğrencilerde yüksek seviyededir. Sözü ettiğimiz bu durumun pek çok örneğini Batı düşüncesi ve siyasal yaşamının ilk tahkik ve gözlemlerini içeren sefaretname metinlerinde görebiliriz⁸. (Ahmed Resmi Efendi, 1304:24; Yeşil, 2010:213) Bu metinlerde

⁷ Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 805, 145 s. Aynı eserin “*Tercüme-i Kanun-ı Harp*” ismiyle başka bir nüshası için bkz. İstanbul Arkeoloji Müzesi, Yazma No: 513. *Vesaya-yı Seferiye* ismiyle İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No: 6920 ve 2677’de iki ayrı nüsha vardır. Şanizade, eserin Mehmed Ali Paşa’nın isteği üzerine Mısır’da Bulak Matbaası’nda 1238 yılı Rebiulevvelinin sonunda bastırıldığını ifade etmektedir. Bkz. [II. Friedrich] *Tenbihat-ı Hükümran bâ Ser-Askerân*, çev. Şanizade Ataulah Efendi, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 805, s. 145.

⁸ Ahmed Resmi Efendi Viyana Sefaretnamesi’nde Avusturya’da mevcut kurumları Türk okuyucusuna izaha çalışıyor: “Dokuz kral ashab-ı ihtiyâr manasına *elektör* isimiyle mersum olmağın içlerinden biri cümlelerin muhtar ve sergerdesi manasına imparator olmak lazım geldikde bu cümlelerin ittifak ve intihâbiyla olagelmek kavâid-i devletlerinden olub bu surette imparatorluğa ihtiyâr eyledikleri kimesneye cümlesi şer’ u kanunlarına muvâfık olan umurda itaat ve ism-i câmi’ ile *impiriyo* tabir olan memleketlerinde (...)” Ahmed Resmi Efendi, *Viyana Sefaretnamesi*, s. 24. Ebubekir Ratip Efendi, *Büyük Layiha*’sında,

Batıdaki devletlerin siyasi ve idari kurumlarına, işleyişe, bilim ve sanat alanındaki gelişmelere, pek çok yabancı kavrama yer verilir. Özellikle Batılı dillerden yapılan tercümelere çoğunluğu teknik, Türkçe’de karşılığı olmayan yabancı kavramların, tercüme edilmeyerek, özgün okunuşlarına uygun olarak metinlere alınması tercih edilen bir usuldür. (Berkes, s. 322)⁹

Sultana ve devlet ricaline sunulacak tercüme eserlerde, orijinal metinlerde bulunan kavramların ifade ettiği anlamın son derece titiz ve doğru bir şekilde tercüme edilmeye çalışıldığını, Osmanlı aydınının kendi zihniyet ve kavramlar dünyası ile batı düşüncesi arasındaki farklılıkları dikkate alarak olası bir karışıklığı önlemeye çalıştığını görüyoruz. (Aydoğdu, 2017:192; Yeşil, 2010:213)

On sekizinci yüzyıl sonrasında yapılan tercümelere kavramların Türkçe’ye aktarılmasında tercih edilen usul, mütercimim bilgi ve kapasitesine göre şekillendiği gibi, siyasi tercihler, otoritenin baskısı ve kamuoyunun tepkisi gibi daha başka tesirlerle de belirlenmiştir. Milli kültürü muhafaza ve müdafaa anlayışıyla Türk düşünce dünyasına ve “İslami dil”e uygun çeviriler de yapılmak istenmiştir. Bu tür bir yaklaşım sadece düşünce ve felsefe eserlerinde değil, aynı zamanda kanun ve nizamnamelerin çevirisinde, sultana ve devlet ricaline sunulan yabancı dilde yazılan raporlarda da dikkate alınmıştır.¹⁰

İlk Tercümelere ve Belirleyici İlkeler

I.

Katib Çelebi 1654’te, *İrşadü’l Hayara ila Tarihi’l Yunan ve’r Rum ve’n Nasara* isminde, İslam dünyasında Avrupa devletleri hakkında var olan batıl inançları yıkmak için bu devletlere ait genel bilgileri içeren bir kitap yazmıştır. (Yılmaz, 2016:208) Bu eserinde Avrupa devletlerini “monarşi, aristokrasi ve demokrasi” olarak kategorize ederek incelemiştir. Avrupa devletlerini tanımlayabilmek için Türkçe’de uygun karşılıkları bulamayan Katib Çelebi, metnini anlaşılır kılabilmek adına İslam-Osmanlı siyasal tecrübesinin eseri olan kavramları da kullanarak yeni kavramlar inşa etmiştir. Aristokrasi için “tedbir-i ayan”, demokrasi için “tedbir-i muhtarın” gibi karşılıklar belirlemiştir. (Yılmaz, 2016:210)

Avrupa’da var olan siyasi gelişmeleri, politik çekişmeleri izaha çalışırken Türkçe’de herhangi bir karşılığı olmayan kelimeleri olduğu gibi metne aktarıyor, sonra da bu kelimeleri Türkçe kelimelerle izaha çalışıyor. Örnekler için bkz. Yeşil, 2010: 213-214.

⁹ Berkes, bu kolaycı tutumu “ekili toprağı yaban otlarının kaplaması” olarak değerlendiriyor. Bkz. Berkes, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, s. 322.

¹⁰ Humbaracı Ahmed Paşa’nın anadilinde kaleme aldığı layihalar, Bab-ı Âli tercümanları tarafından veya dostları tarafından tercüme edilmekteydi. Bu tercümelere Türkçe karşılığı bulunamayan kelimeler olduğu gibi metne alınmakta daha sonra daha ehil ellerde Türkçe olarak tanımlanmaktaydı. Yeşil, 2011: 211.

Avrupa'ya dair ilk önemli gözlem metinleri olarak kabul edilen sefaretnamelerde, farklı müesseseler, idari ve siyasi işleyiş, karşılaşılan yabancı kavramlar elçiler tarafından tanımlanmış, farklılıklar açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Osmanlı devlet adamı, diplomat Ebubekir Ratib Efendi, Avusturya'nın siyasi ve idari işleyişini ele aldığı *Büyük Layiha* isimli eserinde, Katib Çelebi'nin yukarıda benimsediği usulü devam ettirmiş, yabancı terminolojiyi aktarırken, Türkçe'de karşılığı varolan bir kelimeyi, orijinalini metne almaksızın Türkçe'ye tercüme etmiştir. Benzer bir şekilde Ahmed Azmi Efendi, sefaretnamesinde Prusya devletinin toprak sistemini anlatırken has, zeamet ve tımar kavramlarını kullanarak Avusturya'nın toprak sistemini izaha çalışmıştır. (Ahmed Azmi, 1303:61; Mehmed Emin Vahid Paşa, 1286: 42).

On dokuzuncu yüzyıl başlarında, Osmanlı Devleti'nin Batı ile ilişkilerinin siyasi, ticari ve kültürel olarak yoğunlaştığı bir dönemde, Osmanlı devlet adamları ve aydınlarının Türkçe'nin Batılı siyasi kavramları ifade de eksikliğini gidermek amacıyla, Katib Çelebi'nin başlattığı yoldan giderek, Arapça ve Fransıza'dan yeni kelimeler türetmişlerdir. Bu pratik yaklaşım, İngilizce ve Fransızca dillerinde, Eski Yunanca ve Latince'den kelime devşirilmesine benzer bir tutumdur. (Ayalon, 1987:5) Türkçe'de, batılı siyasi kavramlara, liberty-hürriyet, equality-müsavat, public opinion-efkar-ı umumiye, demokrasi-usul-i tevkil, constitution-şartname-i esasi olarak verilen karşılıklar bu pratik hamlenin ürünüdür. (Berkes, 2002: 266; Levend, 1960:103)

Bununla birlikte; Tanzimat dönemi aydın ve gazetecilerinin Batı düşüncesine ait düşünce, kavram ve toplumsal ifadeleri Arapça, Farsça köklü kelimeleri kullanarak karşılık bulma gayretlerini, ilim dili olan Arapça'ya riayet, dilin sadeliğini koruma ve milli kalma gayreti olarak da yorumlamalıyız. Bu sebeple Batı düşüncesinin kavramları, İslami siyasal öğretilerle uyumlulaştırılmak istenmiştir¹¹.

II.

Avrupa dillerinde yapılan ilk metin çevirilerinde, dikkat çeken bir başka özellik, yabancı teknik kelimelerin Türkçe'de karşılığı olmaması halinde, özgün söylenişlerine uygun olarak Türkçe çevirilere alınması usulüdür. Askerlik, Tıp, Fizik gibi alanlarda yabancı kavramların Türkçe'ye girişi, Türkçe dil özelliklerine, söyleniş ve ifade özellikleri uyum sağlayarak, dönüştürülerek yapılmıştır. Bu bakımdan sözkonusu alanların ilk ürünlerinde yabancı terminolojinin kullanımı, sosyal bilimlere göre daha hızlı ve yoğun olmuştur. Sosyal bilimlerde ise yabancı kavramların Türkçe'ye girişi, orijinal telaffuzlarına yakın bir söylenişle, fakat bazı kelimelerin manalarında anlam kaymaları ortaya çıkarak gerçekleşmiştir.

İbrahim Müteferrika, Avrupa'daki yönetim şekillerini anlatırken; batı siyasi düşüncesine ait kavramları, "monarkiya", "aristokrasiya" ve "demokrasiya" olarak, ayrıca

¹¹ Modernleşme sürecinin Yahudi inancı ve geleneksel terminolojiye olan tesiri için bk. Rabkin, 1992:61.

Türkçe'ye tercüme etme gereği duymadan orijinal söylenişlerine yakın bir ifade ile metnine alıp, yönetimleri izaha çalışmıştır. (Afyoncu, 2000:327)

Yirmi sekiz Mehmed Çelebi'nin sefaretnamesinde, pek çok Fransızca teknik kelime söylenişine uygun olarak kayda geçirilmiştir: “Bordeaux şehri, gördüğümüz şehirlerde naziri yok (...) Ba'de haza vilayet a'yanı konsollar ile hediyeleriyle gelüp, buluşup tehniye-i kudûm ve azîm izhâr-ı sürûr ettiler. Ve beğzâdeler ve avretler gelüp görüşdiler, lakin mareşal, dük ve kral-zâde olmakla bize gelmedi, kethüdasını göndermiş. Biz dahi ertesi kethüdamızı gönderip hatırın sual eyledik. Amma karısı ve kızı geldiler ve *intendant* dahi gelmedi. Bu şehirde dahi *parlament* vardır. Parlament erbâbı dahi geldiler ammâ *prezidant* gelmedi”, (Yirmi sekiz Çelebi Mehmed Efendi, 2017:171)¹² Fransa'ya Toulon kentine ulaştığında Mehmed Çelebi'nin geminin karantinaya alınması uygulaması ile ilgili tafsilatlı bilgi verışı ve İtalyanca “Nazarto” ve “Quarantina” kelimelerini metne anlamlarını izah ederek, orijinal okunuşuna uygun olarak Türkçe imla ile metnine kaydetmesi Yabancı kelimelerin Türkçe'ye girişine örnek teşkil edecektir. (Yirmi sekiz Çelebi Mehmed Efendi, 2017:153)

On sekizinci asırda, 1172/1756 tarihinde, Hekimbaşı Suphizâde Abdülaziz Efendi, Hollandalı Tıp bilgini Boerhave'nin *Aforizma*'sını Türkçe'ye çevirmiştir. Bu eserdeki Latince kavramların pek çoğu Türkçe karşılığı olmaması nedeniyle tercüme edilmeksizin, aynen çeviri metne alınmıştır. Tıp alanında bu dönemde gerçekleştirilen çevirilerde, benzer bir şekilde Latince kavramlar Türkçe'ye orijinal söyleniş biçimleriyle geçmiştir. (Ünver, 1940:934.)¹³ Bu usulün, zorunlu ve tabii olduğuna dair Sultan II. Mahmut'un, Tıbhane-i Amire'nin yeni binasının açılışında yaptığı konuşma örnek gösterilebilir: “İşbu ebniye-i âliyeyi Mekteb-i Tıbbiye olmak üzere teşkil ve tertib ederek Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane tesmiye ettim ve burada beka-yı sıhhat-i beşeriye hizmet-i azimesine muvazebet olunacağından bu mektebi sâir mekteblere tercih ve takdim

¹² Yirmi sekiz Çelebi Mehmed'in sefaretnamesinde (2017) geçen bazı Fransızca teknik kelimeler şunlardır: (s. 151), *intendant* (s. 155), *komplimente* (s. 161), *konsol* (konsolos manasında s. 163), *entrodüktör* (s. 163), *Parlament* ve *prezidant* (s. 171), *preñçize* (s. 187), *ceneral* (s. 199), *opare* (s. 209), *Ministri d'Etat* (s. 229), *tranpete* (s. 245), *soltat* (s. 157).

Ebubekir Ratib Efendi'nin *Büyük Layiha*'sında pek çok yabancı kavram önce Türkçe ifadelerle karşılanıp tercüme edilmekte, metin içerisinde tekraren geçen kullanımlarda ise açıklama yapılmaksızın özgün ifade biçimiyle kullanılmaktadır. Bkz. Yeşil, 2010:213.

Büyük Layiha'da *Politika* (s. 61, 168, 352), *soltat* (s. 109, 111, 125, 168), *Kumandant* (s. 123), *prezidant* (s. 146), *raport* (s. 156), *kriminal*, (s. 148, 168, 352) kelimeleri için bkz. Sema Arıkan, *Nizam-ı Cedid'in kaynaklarından Ebubekir Ratib Efendi'nin Büyük Layiha'sı*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1996.

Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde ise Avrupa'daki etnoğrafya müzelerine duyulan hayranlığın etkisi ile “antika” kelimesinin uzun bir açıklaması yer alıyor. Bkz. Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*, 1 Cemaziye'l-evvel 1256, s. 12-14. Mustafa Sami Efendi, “Tiyatro”yu ise “hayalhane” olarak çevirmektedir. s. 23. Ayrıca bkz. M. Fatih Andi, *Mustafa Sami Efendi ve Avrupa Risalesi*, s. 26-27.

¹³ Osmanlı Tıp Tarihinin ileri gelenlerinden Tarihçi Şanizade Ataullah Efendi de *Miyarü'l-etibba* isimli eserini İtalyanca'dan çevirmiştir. (Ünver, 1940:936.)

eyledim. Bunda Fransızca olarak fenn-i tıbbî tahsil edeceksiniz... Sizlere Fransızca okutmaktan benim muradım Fransızca lisanı tahsil ettirmek değildir. Ancak fenn-i tıbbî öğretip refte refte kendi lisanımıza almaktır. Bu adamı (Doktor K. A. Bernard'ı işaret ederek) sizin için mahsus celb ettim. Kendisi gayet müstaid bir adamdır. Avrupa'nın birinci derecedeki hükemasındandır. İşte bu adamdan ve saire hocalarınızdan ilm ü tababati tahsile çalışın ve tedricen Türkçe'ye alıp lisanımız üzere tedavülüne say eyleyin" (Ünver, 1940:941; Ahmed Lutfi Efendi, 1999:1007)

Türkçe'ye başka dillerden aktarılan siyasi içerikli kelimeler, siyasi ve sosyal yenilikler ve gelişmelerle irtibatlıdır. Türkçe'ye giren yeni kelimelerin bir ihtiyaç ve bu ihtiyacın peşi sıra gelen bir aciliyet ve zorunluluk çerçevesinde kullanıldığı sıkça zikredilmiştir. Said Paşa'nın "lisân-ı ahârdan lisân-ı siyasimize en evvel giren" yabancı kelime olarak aktardığı "statüko" kelimesine dair yaptığı açıklama bahsini ettiğimiz "aciliyet ve zorunluluklarla" ilintilidir. 1782-1792 Osmanlı Rus-Avusturya savaşından sonra barış müzakerelerini yürüten Tatarcık Abdullah Efendi, "taassubdan tecerrüd ederek" *statüko* kelimesini daha uygun bir karşılık bulmak için vakit bulamaması sebebiyle Meclis-i Vükelâda yaptığı konuşmada "istatüko" olarak kullanmak zorunda kalmıştır. Said Paşa iyi düşünüldüğünde Türkçe'de "*ibkâ-i alâ mâ-kân*" terkininin bu kelimenin tam karşılığı olduğunu belirtir. (Said Paşa, 1327:40)

On dokuzuncu yüzyılda özellikle mühendislik, tıp, askerlik gibi alanlarda Türkçe, Batılı dillere nazaran fakir bir dildir. Bu sebeple yabancı kavramlara Türkçe karşılık bulma/verme arayışı ve özellikle bu yeni kelimeler türetmek için gösterilen büyük çaba, bir fırsatın tüketilmesi, elden kaçırılması olarak görülmüştür. Sözkonusu alanlarda, Türkçe, Arapça ve Farsça'da anlam karşılıkları bulunmayan teknik kelimelerin olduğu gibi iktisap edilmesi dilde zenginleşmenin aracı olarak önerilmiştir. Said Paşa, Cevdet Paşa'nın "Politic" ve "Diplomatic" kelimelerini tercüme etmeksizin, tarihinde kullanmasını bu düşünceye örnek olarak gösteriyordu. (Said Paşa, 1327:138) Ali Suavi de farklı bilim dalarında Avrupa dillerinde ortak kullanılan kavramların "Lisan-ı umum" haline geldiğinden Türkçe'ye de kazandırılması gereğini ifade etmektedir. (Kara, 2012:34)

Dilde zenginleşmenin aracı olarak görülen ve Türkçe'ye tercüme edilmeksizin, özgün kullanım biçimiyle dilimize yerleşen, Türkçeleşen, kelimelere verilebilecek dikkate değer örneklerden biri de "*Politique*" kavramıdır. "*Politique*", Türkçe'ye tercüme edilirken on sekizinci yüzyıl Osmanlı Türkçe'sinde "siyasi ve idari işler, devlet ve memleket idaresi, padişahlık etmek" anlamlarında kullanılan "*siyaset ve tedbir*" kavramları ile karşılanmamıştır. Sözkonusu kavramın Türkçe'ye tercümesi, aşağıda vereceğimiz çoğu örnekte görüleceği gibi, özgün okunuşuyla çeviri metinlere alınarak gerçekleşmiştir. Bu kelime zaman içerisinde yeni anlamlar kazanarak ve mevcut siyasi terminolojiyi dönüştürerek, "tedbir ve siyaset" kavramlarını yerinden ederek, Türkçe'ye yerleşmiş, Türkçeleşmiştir.

Türk Siyaset Düşüncesinde Siyaset ve Tedbir Kavramları

Siyaset kavramı, Türkçe ve Arapça sözlüklerde “bir nesneyi düzgün ve iyi durumda bulunması için özenle gözetip korumak; hayvanı ehlileştirmek, atı terbiye etmek” anlamlarında yer alır. (Köse, 2009:294). “Karşılıklı yardımlaşma, nizamı sağlama ve toplumun ahenkli şekilde yönetilmesinin kurallarına siyaset denir” (Yılmaz, 2002: 35; Taşkın, 2014: 26.) Kanûnî Sultân Süleyman devri kadılarında Hüseyin Semerkandî’nin tahmini 935/1529 yılında Arapça telif ettiği *Letâifü’l-efkâr ve kâşifü’l-esrâr* isimli eserinde “Siyaset” başlığı altındaki bölümde saltanata dair mevzular, yönetim kademesinde yer alan gruplar, müşâvere ve adalet bahsi yer almaktadır. (Kavak, 2012:97)

Yönetmek ve idare etmek anlamları yanında Sultan’ın bir kişiyi cezalandırması anlamında kullanılan “siyaset” kelimesi, hem şeri cezalar uygulanmasında hem de “Şeriatın tayin ve tespit etmediği ta’zir cezalarında Sultan’ın örfî prensibe” dayalı koymuş olduğu kaideler manasında da “cerâim-i ma’rufe veya siyasetname” adı ile kullanılmaktadır. (İnalçık, 1996:338; Black, 2001:212) Sultanın toplumda huzur ve sükunu sağlamak, devletin geleceğini temin etmek gayesi ile verdiği bu cezalar, adaletin temeli kabul edilmiş¹⁴ ve ertelenmesinin mümkün olamayacağı ifade edilmiştir (Black, 2001:204; Mustafa Kesbî, 2002:14). Osmanlı siyaset düşüncesinin ilkeleri açısından iki önemli kavram, müşâvere ve adalet kavramları, büyük ölçüde dini naslar çerçevesinde şekillenmiştir. (Kavak, 2012:119).

Sultan III. Mustafa’nın silahdarlık tevcihi hattında “benim hükümetim ve siyasette bir tarîk ile aczim olmamağla padişahâne hareket ve icrâ-yı emr-i siyâsette gereği gibi mübaşeret ederim. Sonra kendüleri peşîman u nâdim olurlar” ifadeleri doğrudan sultanın adaletin temini gayesi ile ne derece sert kararlar alıp uygulayabileceğini açıkça göstermektedir. (Mustafa Kesbî, 2002:293). İslam inancında hayatın kutsallığı sebebiyle ölüm cezasının sıkı kaidelere bağlanmış olması, Osmanlı sultanlarının da idam cezası verme konusunda Şeyhülislamın vereceği fetvayı gerekli kılmıştır. Ulemanın “şeri maslahat değildir, nasıl emredildi ise öyle yapılsın” fetvası ile padişaha “*nizam-ı alem*” ilkesine dayanarak idam cezası verme yetkisi tanınmıştır. (Mumcu, 1963:43; Katgı, 2013:188) İslam hukukunda, kamu hukuku alanının, gelenek ve teamüllere dayalı ilkeleri içeren “*örf*” adı verilen, hükümdarın kanun yapma yetkisi ile oluşturulmuş kaidelerden müteşekkil olduğunu söyleyebiliriz. (Mumcu, 1963:30)

Siyaset kelimesi üçüncü bir anlamda cezalandırma manasında özellikle “idam cezası” anlamında kullanılmaktadır (Black, 2001:211). Kroniklere baktığımız zaman

¹⁴ Hasan Kafi Akhisari’nin şu ifadeleri yukarıdaki anlamı tamamlar niteliktedir: “Bu bâbda itimad olunacak üssü’l-esas adalet ve hüsn-i siyâsettir” s. 17; “Siyaseti güzel olanın riyâseti daim olur”, s. 55; “Padişah rical ile, rical mal ile mal imaret-i alem ile, imaret adl u hüsn-i siyaset ile olur. Mamuriyet ancak padişahın icra-yı adalet ettiği yerde hasıl olur. Devlet mülk-i addededir”. Bkz. Hasan Kafi Akhisari, *Usulü’l-Hikem fi Nizami’l-alem ve Tercümesi*, terc. Şerif Ahmed Reşid Paşa, Hicaz Vilayeti Matbaası, 1331 s. 19.

devlete ve doğrudan padişahın şahsına karşı işlenmiş suçlarda “siyaset” kelimesinin yanında katl, ölüm gibi belirleyici bir ifade olmadan “idam cezası” manasında kullanıldığını görüyoruz.¹⁵ Ahmet Mumcu’ya (Mumcu, 1963) göre *siyaseten katl* müessesesi, hukuki ve tarihi zorunluluklardan kaynaklanmaktadır.

Siyasetin pratik tarafı Osmanlı siyaset düşüncesi içerisinde nasihatname ve siyasetname türü kitaplar içerisinde yerini almıştır. (İnalçık, 2000:42) Bu tür eserlerde, *siyaset* kavramının kök itibarıyla “işin sonunu düşünmek ve köle azad etmek” gibi manalara gelen ve idare etmek ve yönetmek manasında kavram olarak kullanılan *tedbir* kelimesi ile birlikte kullanıldığını görüyoruz. Bu kavram “*tedbir-i müdün*” terkihiyle; ülke yönetimi, yönetim ilkeleri manalarını taşıyor. (Anay, 1994:337; Çağrıncı, 2011:259) Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth* kitabında tedbir kavramını insanların cemiyet hayatı içerisinde huzur ve düzen içerisinde yaşamasını temin edecek kararların alınması, kuralların oluşturulması manasında kullanmaktadır. Tarihinin girişinde siyasi idarenin topluma nizam vermek amacıyla koyduğu kuralların “hikmet” esasına dayanması halinde “*siyaset-i ilahî*”, akıla dayanması halinde de *siyaset-i sultanî* ve *yasağ-ı pâdişâhî* olacağını ifade etmektedir: “Yani bu tedbir ol mertebe olmazsa belki mücerret tavr-ı akl üzere nizam-ı alem-i zâhir için meselâ tavr-ı Cengiz Han gibi olursa sebebine izâfe ederler, siyâset-i sultanî ve yasağ-ı pâdişâhî derler ki, urefâmızca ona örf derler” (İnalçık, 1996:338; Alam, 2004:6; Akman, 2007: 93; Taneri, 1978:182). Halil İnalçık (1996) ve Black (2001) buradaki örf kavramını açık olarak siyasi otorite ve icra fikrine dayandırmaktadır. Örf kavramı, ulemanın “nizam-ı memleket için olan emr-i âliye itaat vaciptir” hükmüne dayanarak meşruiyet kazanmaktadır. (Mumcu, 1963:42)

On altıncı yüzyıldan itibaren özellikle Osmanlı nasihatname literatüründe Sultan’ın düzen ve huzurun bozulduğu toplumda tekrar nizamı tesis görevine artan bir vurgu vardır. “Adaletle bağlılığıyla sürüsünün çoban hükümdar idealini somutlaştıran bu yaklaşım” esas itibarıyla kavanin-i şeriyye ve siyasiyyeye bağlılığı temin ve tesis ediyordu. (Howard, 2011:188-189) Hasan Kafi Akhisari’nin (1544-1616) *Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-alem* (1596) isimli eserinde *tedbîr* kavramını (*re*’y kelimesi ile birlikte) bir işin nasıl yapılacağına ilişkin ileri sürülen görüş, etraflıca düşünme, siyâset kavramı (hüsn-i siyâset terkihi içerisinde) ise işin görülme ve yapılma biçimi olarak kullanılmaktadır.¹⁶ On sekizinci yüzyıl devlet adamı İbrahim Müteferrika (ö.1747) ise *Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem* isimli 1731 yılında Sultan I. Mahmud’a sunu-

¹⁵ Katib Çelebi’nin *Fezleke*’sinde ise siyaset kavramı ceza ve ceza verme manasında kullanılmaktadır. *Fezleke*’de bu kavram eşedd-i siyaset (s. 188, 345, 406, 529), şiddet-i siyaset (s. 493), meydan-ı siyaset (254,418, 535, 701) siyaseten katl (s. 188, 467, 723, 746, 782, 804, 850, 886), hükm-i siyaset (s. 552) terkipleri içerisinde pek çok kere kullanılmaktadır.

Anonim Tevârih-i Âl-i Osman’da (1992) *siyaset* kavramı padişahın şiddetli cezası manasında kullanılıyor. Ayrıca bkz. *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*,1992: 35, 152; Katgı, 2013: 183.

¹⁶ Hüseyin Semerkandî, *Letâifü'l-efkâr ve kâşifü'l-esrâr* isimli eserinde tedbir kavramını “devlet adamının iş görme biçimi manasında kullanılmaktadır: “Cesaret ve tedbirinde ecdadı arasında Yavuz’un bir benzeri yoktur.” Bkz. Kavak, 2012:119.

lan eserinde; *siyâset* kavramını bir düşüncenin fiili olarak icrası anlamında ve *hüsn-i siyâset* terkihi içerisinde işin görülme ve yapıma biçimi manasında kullanmaktadır. (Müteferrika, 143,153,171,177)

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya Dair Gözlemleri ve Politika ile Tanışma

Ebu Bekir Ratip Efendi'nin (ö. 1799), *Büyük Layiha* isimli eseri, Avusturya Devleti'nin siyasi, idari ve askeri teşkilâtını, sosyal yapısını ayrıntılı olarak ele aldığı oldukça hacimli bir incelemedir. Söz konusu eserde, Avrupa'da çıkarlar üzerine kurulmuş siyasi ilişkileri analiz edip çözümleme başarısını gösteren Ratip Efendi, bu ilişkileri yeni gelişmekte olan bir bilimin (fennin) kapsamı içerisinde, “politika” ilmi çerçevesinde ele alıp değerlendirmektedir.

Ratib Efendi'nin Avrupa'da olduğu dönemde, siyasi terminolojide, “politique” kelimesi, *Dictionnaire de l'Académie Française (1762)*'de devlet idaresi, kamusal işlerin gerçekleştirilmesi, devlet idare sanatı gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime, aynı sözlüğün 1835 baskısında, anlam genişlemesine uğrayarak, bir devletin iç ilişkilerini, siyasi hükümeti ve siyasi idaresini ifade etmek yanında devletlerarası karşılıklı ilişkileri de ifade eden bir anlam kazanmaktadır.¹⁷ Aynı eserin 1835 baskısında, *Politique* kelimesi, ilmi disiplin olarak, “devleti ve diğer devletlerle olan ilişkileri yönetme sanatı” anlamındadır.

Almanca olarak *Polizei*, *Pollicey* kavramını, Ebubekir Ratib Efendi “politika” olarak Türkçe'ye aktarmaktadır. (Yeşil, 2010:223)¹⁸ Avusturya'da, devletin yöneticilerinden, sıradan halka kadar herkesin kendi çıkarını “politika” ilmi ile meşgul olmakta gördüğünden bahsetmektedir. Osmanlı devlet adamının, Avrupa halkının politika ilmine merakı ve bu ilginin batılı insanın en önemli gündemini teşkil ettiğine dair yazdıkları uzun bir bahis tutmakla birlikte konumuz açısından önemi bakımından aşağıya alınmıştır:

“Binaenaleyh halkı (...) akl ü zihinlerini bi't-tab bir vadi-i cedide sarf ve imale ile işgal eylemeleri için bir müddetten berü Avrupa devletlerinde *politika* namıyla mevsuf bir fenn-i ma'rufun icra ve imaline iştigal etmişlerdir. Nefsü'l-emrde fenn-i mezbur bu bâbda kavi ve muhkem bir esas ve kibar ve rical ve müluk ve kraldan âhad-ı nâsa varınca her bir ferd için bir *politika* olmağla bu hususlarda ânın marifeti bir bünyâd-ı adimü'l-indirasdır. Avrupa devletlerinde bu fenne dair çok risale ve müellefât ve makale ve musannefât olup ta'lim ve intişar ve tahsîl ve izhârına bezl-i iktidar etmektedirler. *Politika* fenninin umûm tarifi her bir ferd taleb ettiği menfaate meyl ü vuslat ve me'mul ettiği izz ü rifat ü mürettebete [mertebete] tahsil-i istihkâk ve ehliyet zımnında kâffe-i tavr u hareket ve her bir hâlet ve

¹⁷ 1798 *Dictionnaire de l'Académie Française* baskısında *diplomatie* kelimesi, ilişkiler bilimi, (siyasal) güç arasında çıkarlar bilimi olarak tanımlanmaktadır.

¹⁸ Yeşil'e göre Ratib Efendi'nin aktardığı politika ilmi, Almanca'daki “*polizeiwissenschaft*” kelimesinin karşılığıdır. Bkz. Yeşil, 2010:224.

keyfiyette adl ü insâf ve hakkâniyyete muvâfık olan sureti tem[y]iz ve tercih ve iltizâm ve tedbîr ve tasavvur ve ihtimam eylemekten ibarettir. Bu surette mülûk ve ümerâ ve fukarâ ve aġniyâ ve ricâl ve nisâ her kim olursa metâlib ve maslahattan hâli olmamaġla ulu'l-ez-hân olan her bir insan kendi umurını idare ve izân için fenn-i mezbûra muhtaç olduġu vâreste-i kayd-ı ihtiyaçtır. Fenn-i mezbûr cümleden ehemm olduġu indlerinde müsellemlerle olmaġla Avrupa devletlerinde prenc ve kral ve kibâr ricâlinden tüccar ve ahad-ı nâsa varınca bütün iştiġal ve muvazebet ve kelimât ve sohbet ve tavr u hareketleri *politikaya* dair olduġundan ahvâl-i askeriye ve tertibât-ı harbiye gibi fenn-i merkûm Avrupa'da mahfi ve mektum olmayup alenen herkes ile bu bâbdan sohbet ve suâl ve cevâba mübaderet bais-i memduhiyet olmaktan nâşi müddet-i sefaretimizde eġerçe bu fenne müteallik ba'zı ebvâb ve fusûl ve biraz esbâb ve usûl ve cüzi rivâyât ve nukûl dahi mesmû-i sem-i kabul olmuştur" (Arıkan, 1996: 379, Yeşil, 2010:231, Yıldız, 2013:240)

Ratib Efendi, Avusturya'da Türkçe, Arapça ve Farsça'nın okutulduġu Akademiya Asya'da (Doġu Dilleri Akademisi), hoca ve öğrencilerle bir araya gelerek, sohbet eder. Bu görüşmede Osmanlı elçisine "İslam'da bu fenne [politika'ya] dair kütüb ü müellefat yoktur" sözleri üzerine Ratib Efendi, *Kelile ve Dimne*'nin Türkçe çevirisi *Hümâyunname*'yi örnek verir. İslam siyaset literatüründe temel başvuru kaynakları olan *Ahlak-ı Alai*, *Ahlak-ı Nasırı* ve *Mukaddime*'yi de konuşmasında örnek eserler olarak zikreder ve şahsi kütüphanesinde bulunan bu eserleri sözkonusu okulun kütüphanesine hediye eder. Ratib Efendi'ye göre bu eserler, "bu fenden [politika ilmi] olmaġla dikkat ü im'an ile mütaalasında fevâ'id ve menâfi-nümayan"dır. (Arıkan, 1996:381, Yeşil, 2010:231) Ebubekir Ratib Efendi, *Büyük Layiha*'da yukarıda ifade edildiġi gibi Fransızca anlamına uygun şekilde, "politika" kelimesine, ilki "umur-ı hariciye" dış ilişkileri, ikincisi "umur-ı siyasiye" (siyasi işler) olmak üzere iki ayrı anlam yüklemektedir.¹⁹ (Yeşil, 2010:222).

Ratib Efendi'nin, *Büyük Layiha*'da, Avusturya devletinin adli yapısını ele aldığı bölümde Ceza Hukukuna ilişkin davaları kriminal davalar olarak adlandırıp bu davaların içeriğini ele alırken cezaların icrası manasında "siyaset" kavramını kullandığını görüyoruz²⁰: "Anda civil ve *kriminal* ve *politika* dahi vardır. Civil deyu hukuka müteallik davalara derler. Kriminal hududa [cezalara] müteallik davalardır. Mesela birisi kabahat ve töhmet, nizam ve kanuna mugayir hareket edüb salb u siyaset ve darb-ı cob ve tedib ve terbiyet ve ibret olunmak lazım gelse ânın davasını kriminal görür. Kanun ve nizamlarında her kabahat ve töhmet ve cürm ve cinayet için bir nizam ve kanun yazılmaġla âna müracaat ile davasını istimâ ve fasl ü rüyet ve ânın hükm-i imzası [infazı] üzere siyaset ve icrasına dikkat ederler. *Politika* dedikleri bu mahalde hukuk ve hudûd davalarından haric olan *umûr-ı hariciyeye* dair maslahatdan ibarettir".

¹⁹ Ahmet Cevdet Paşa da politik davranmayı, diplomasi ile eş anlamda kullanmaktadır: "İstanbul'da yeni icad olunan diplomat lisaniyla bazı ibârât-ı mübheme irâd ederek diplomat aġzı satmak (...)" Bkz. Yeşil, 2010: 222.

²⁰ Başka bir yerde "siyaset" kavramı yine ceza, cezalandırma manalarında kullanılmaktadır: "Örfen bir adamı te'dib ve darb ve salb ve tard misillü ukubet ve işkence ile ta'zib, hükkâm-ı örf [ahkâm-ı örf] ve siyâset makamında müstamel olan kriminal tarafına raci' olmaġla" Bkz. Arıkan, 1996:168.

(Arıkan, 1996:352) Bu metinde “politika” ifadesinin son tekrarında kelime, devletin dış ilişkilere dair temel ilkeleri, harici işlerin yurütulüş biçimi manasında “diplomasi”²¹ kelimesi manasına yakın bir anlamda kullanılmıştır.

Ebubekir Ratib Efendi’nin ölümünden kısa bir süre sonra yazılıp III. Selim’e sunulan başka bir eserde *politique* kelimesi yukarıda aldığı “umur-ı hariciyye” ve “umur-i siyasiye” anlamlarına ilave olarak hile ve hilebazlık manalarını kazanacaktır. Osmanlı düşünce dünyasında Avrupalı siyasetçilerin uluslararası meselelerde “düzenbaz ve hilekar” olarak düşünüldüğüne dair kayıtlara rastlamak mümkündür. Bu sebeple elçi atamalarında “Hıristiyan desiselerinden haberdar ve uyanık” kişilerin elçi olarak atanması gerekli görülmüştür. (Uçman, 2017:9) Fakat diplomatlara ilişkin bu bakış açısı sadece Osmanlı devlet adamlarına özgü bir tutum değildir. On yedinci ve on sekizinci yüzyıl diplomasi, büyük ölçüde “gizli” diplomasi olarak yurütüldüğu ve barışı korumak, devletlerarası ticari ilişkileri artırmaktan daha ziyade üstünlük savaşını sürdürmek amacını gözettiğinden “yalan, hile ve iki yüzlülük ve entrikaya dayanmaktaydı” (Tuncer, 2009:52). Bu dönem ve sonrasında, on dokuzuncu yüzyılda da diplomatlara “onurlu casuslar” olarak bakılmış, “diplomat, yabancı ülkeye, ülkesi uğruna yalan söylemek için gönderilen dürüst kişidir” kanaati hakim olmuştur. (Tuncer, 2009:44, 62).

1803 tarihinde, Büyük Layiha’nın sultana sunulduğu tarihin üzerinden çok geçmeden, Nizam-ı Cedid Defterdarı Mehmed Emin Behic Efendi’nin kaleme aldığı *Sevanihü’l-Levâiyh* isimli eserde, Osmanlı devletinin idari sistemine çok önemli eleştiriler getirilmektedir. Bu eleştirilerden en önemlisi, döneminde başka müelliflerce de zikredildiği üzere, devlet adamlarının “infaz-ı kavanîn-i siyasiye” için gerekli ehliyetten yoksun olmaları yani “fünun-ı siyasiyyeyi” bilmemeleridir. (Çınar, 1992:20) Devletin kötü niyetli bürokratlardan kurtarılması ihtiyacı, “kaht-ı rical” olarak adlandırılan bir soruna dönüşmüştür. (Çınar, 1992:31) Behic Efendi yukarıda zikredilen eserinde, dikkatlerini sadece iç işleyişe değil, devletlerarası ilişkilere de yöneltmiştir. Özellikle bilgi ve beceri sahibi devlet adamı yetiştirmenin şartları arasında Osmanlı tarihi, Avrupa tarihi, Coğrafya, “kütüb-i siyasiye, kütüb-i meşhure ve gayr-ı meşhure ve resâil-i mutebere ve Firengi tarihler ve *politika* kitablari” okutulmasını, bunun için de Avrupa dillerinden tercümeler yapılmasını gerekli görmektedir. Behic Efendi, eserinde *Politique* kelimesinin içeriğini şu şekilde tanımlamaktadır: “Politika lafz-ı mezkûru Frengî olub fi zamanina kizb ü hile ma’rızında isti’mal olunur ise dahi asl ma’nası umûr-ı siyasiye ve tedbir-i müdün demektir” (Çınar, 1992:37).

Behic Efendi’nin politikanın güncel manasını “artniyetle iş görme”, “yalan ve hile” olarak kayda geçirenken, onunla hem-zaman Mehmed Emin Vahid Efendi de

²¹ “Diplomasi, bağımsız devletlerin hükümetleri arasındaki resmi ilişkilerin yurütülmesinde uygulanan zeka ve incelik” olarak tanımlandığı gibi, görüşmeler sanatı, dış politikanın içeriği, dış politikanın yurütülüş biçimi gibi anlamları vardır. Bkz. Tuncer, 2009:15.

sefaretnamesinde Politika kelimesini benzer bir muhtevada kullanmaktadır. Mehmed Vahid Efendi, 1807’de Fransa imparatoru Napoleon Bonaparte ile yaptığı görüşmeyi ve ona dair izlenimlerini anlatırken; kralın “cihangirlik hülyasıyla” büyük imparatorların, Timurlenk’in, Cengiz Han’ın, II. Friedrich’in ve onlar gibi “sahib-huruc” çağ açan büyük kahramanların tarihini çok iyi tedkik ettiğini ve politikaya uygun olarak kendi çıkarını bütün dış ilişkilerinde gözettiğini belirtmektedir: “[Napolyon] *Politika* fenni kaidesince muhtac olduğu düvel ve mülke kendi mesâlihini gördürünceye kadar hakkaniyet ve dostluk izhâr ve hiyel-i harbiyeden olmak üzere oficiyal ve ricâline ziyadece iltifat ve itibar eylediğinden (...)” Seyyid Vahid Efendi de politika ilminin, Avrupa’da hile ve yalanla maksadına erişmek, daha teknik bir ifadeyle “diplomasi” olarak anlaşıldığına kanaat getirmiştir. (Mehmed Emin Vahid Pasha, 1286:46; Ercan, 1991:111)

Politika kelimesinin kazandığı bu olumsuz anlam, Ahmed Resmi Efendi’nin sefaretnamesinde biraz daha açıklık kazanmaktadır. Resmi Efendi, II. Friedrich’in diplomatik ilişkilerindeki tutumuna dair gözlemlerini aktarırken; kralın dış ilişkilerde zaman zaman kendi çıkarını gözeterek anlaşmalarını ihlal etmesini eleştirenlere “sözünde durmanın tüccarlar için bir erdem” olduğunu ifade ederek cevap verdiğini nakletmektedir. Machiavelli’den sonra devletin çıkarları doğrultusunda hükümdarın her tür aracı kullanabileceğine, devletlerarası ilişkilerde güç ve kontrolü sağlamak için “hile ve yalan söyleyebileceğine” dair siyasetin kazandığı yeni anlam, Osmanlı sefirlerinin hem II. Friedrich hem de Napoleon biyografilerinin yazımında; sözkonusu hükümdarların uluslararası siyaset ve uygulamalarını tanımlamak için kullanılmıştır. Osmanlı sefirlerinin gözlemleri sözkonusu pratiklerin eleştirisi mahiyetindedir. Bu sebeple Ahmed Resmi Efendi sefaretnamesinde, “Poletika” ilmini “gizli saklı bilgi” ve hilebazlık olarak görür. (1303:27; 1304:32)²² Benzer bir şekilde, on dokuzuncu yüzyıl başlarında, İngiltere’nin Rusya ile olan ittifakı ile yine İngiltere’nin Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki anlaşmayı bozmaya dönük artniyetli çabalarını, Şanizade Ataullah Efendi (ö. 1826) *politika* kavramına yüklenen “hile ve hilebazlık” manalarında yorumlamaktadır. (Şanizade Ataullah Efendi, 2008:531, 1042)

Yukarıda örnek verdiğimiz metinlerde, “Politika” kavramına yüklenen “hile ve hilebazlık” anlamları esasen dış ilişkilerde yürütülen siyaset ve temel ilkelerin ifadesidir. Batıda on sekizinci yüzyılın sonunda “uluslararası ilişkilerin yürütülme süreci” manasında (Tuncer, 2009:19)²³ ortaya çıkacak olan “diplomasi” kavramını Osmanlı devlet adamları, uzun bir süre kullan(a)mayacaktır. Bunun yerine dönemi temsil eden metinlerde, “dış politikaya dair ilkelerin gerçekleştirilmesi” manasında politika kelimesini tercih etmektedirler.

²² Politika kelimesini, “gizli-saklı bilgi, hilebazlık” manasında kullanımı için ayrıca bkz. Cabi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Anlara, T.T.K. Yayınları, I, 2003, s. 42.

²³ Diplomasi kelimesi ilk defa Edmund Burke tarafından, 1796 yılında, devletlerarası ilişkilerin yürütülmesinde beceri ve taktik anlamında kullanılmıştır. Bkz. (Tuncer, 2009:19)

Bu dönemde, devletlerarası ilişkilerde batılı devletler tarafından ustalıklı sürdürülen politik dil, Osmanlı devlet adamının gözünde bayağı ve ahlak dışı görülmektedir. Osmanlı bürokratlarının “politic” kelimesini “hile ve hilebazlık” olarak yorumlamaları, klasik ahlak öğretisi ile alakalandırılmalıdır. Buna göre Osmanlı devlet adamları, bireylerin kişisel yaşamlarında, cemiyet ilişkilerinde gözetmeleri gereken ahlaki öğretiyi, devletlerarası siyasi ilişkilerde de öncelikli bir ahlaki/siyasi ilke olarak değerlendirmiş olmalıdır.

On dokuzuncu yüzyılın ileri gelen devlet adamı ve diplomatlarından Mustafa Reşit Paşa'nın elçilik dönemi raporlarında, seleflerinin izinde giderek, Batı terminolojisini pek çok yabancı siyasi ve idari kelimeyi özgün söyleyişle kullandığını görmekteyiz.²⁴ Mustafa Reşit Paşa, “politika” kelimesine elçilik dönemine ait raporlarda sıkça yer vermektedir. Bu kelimeyi, Paşa hile ve hilebazlık manasında, bazen de bu kavramlarla birlikte dışilişkilerde bir devletin kendi arzuları çerçevesinde devletlerarası ilişkileri yönlendirmesi, *diplomasi* anlamında kullanmaktadır.

Mustafa Reşit Paşa'nın iyi derecede dil bilen, zeki ve bilgili bir bürokrat olarak kaleme aldığı metinlerde, Avrupa diplomasisine vukufiyeti ve devletler arası ilişkileri takip gücü dikkat çekmektedir: “Tarife hâcet olmadığı ve tafsilden müstağni bulunduğu üzere Fransa devleti bir müddetten beru *politikaca* İngiltere Devleti'nden ayrılmış olduğuna ve işbu iki devlet-i muazzamanın beynlerinde tefrika bulunması (...) boğazlara dair olan muahede-i ahîrenin akdi Fransalunun İngilterelü ile tecdîd-i ittifak etmek efkârında olmasına delalet edeceğine ve İngiltere devletinin mezaya-yı *politikası* bundan böyle tebeddülü melhuz olan vükelânın tutacakları usulden anlaşılacağına nazaran.” (Kaynar, 1991:392-393)²⁵

On dokuzuncu yüzyıl Avrupasının çıkarlar üzerine kurulmuş siyasi ilişkilerinin daimî olarak izlenmesi gerektiği inancı, Fransa'da orta elçilik yaptığı dönemde Mustafa Reşit Paşa'nın dile getirdiği bir düşüncedir. Aynı dönemde Cezayir meselesi ile

²⁴ Paşa'nın iltizam usulünün kaldırılmasına dair yazdığı bir raporda yabancı kelimeler rahatlıkla kullanılmaktadır: “madem ki esas-ı *politikamız* Devlet-i Aliyye'nin devam ve bekası üzerine mebni olduğundan bu niyetimiz ahd u şart ile tevsik olunan mevaddan daha evfâdır ve *ministrolukta* gerek Tori (Tory) ve gerek Vik (Wig) her hangi takım bulunursa bulunsun bu usul tagayyür etmez” (Kaynar, 1991:84). Yine aynı raporda “parlamento (s. 85), oficiyal, ceneral (s. 91), kamara (s. 90) kelimeleri de özgün manalarında kullanılmaktadır.

²⁵ Bu raporlar Osmanlı devletinin devletlerarası müvazeneyi nasıl gözettiğini gösteriyor: “Prens Meternih Fransalı ile Rusyalunun menfaat-i hakikiyesine cidden hizmet demek olmayub Rusyaluya kendisini dost-ı sahih gösterüb de her türlü meram-ı hafisini anlamak ve iç yüzünden Rusyaluya muhalif olan devletler ile işini uydurub Rusyalunun ümidlerine anların tarafından sed çekdirmek ve'l-hasil Avusturya devletinin ahval-i haliyyesi pek de muharebeye elvermediğinden yani bir muharebe-i umumiye vukuıyla Avusturya devleti dahi Rusyalu ile beraber olmadığı halde galebe Rusya tarafında vaki olacak olur ise âmn tezâyüd-i mülk ü kuvveti Nemçe devletine muzır olacağı ve bu suret kendi ahalisinin dahi zihnlerine uymayacağı misüllü Fransa ve İngiltere tarafı ile ittifak ederek Rusyalunun mağlubiyeti vukuunda dahi sırayet-i serbestiyet vâhimesi derkar idüğünden iki tarafı dahi uslub-ı hakîmâne ile kullanub şu ahvâl-i hâzirayı muhafaza etmek muradından ibaret olmasıyla (...)” (Kaynar, 1991:87)

alakadar olması emrini İstanbul'dan alan Paşa, izlenim ve çıkarımlarını İstanbul'a yazdığı bir raporda dile getirmektedir. Paşa, bu raporda, Yunan hükümeti, Bavyera ve Wurtemberg gibi küçük hükümetlerin Avrupa'da daimî elçiler bulundurduğunu, özellikle Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti aleyhine yürüttüğü karalama politikasının önüne geçmek adına İngiltere, Fransa, Prusya ve Rusya'da Osmanlı devletininin daimî elçi bulundurmasının zaruretini belirlemektedir: “[Elçiler] her bir *politika* maslahatlarına tahsil-i vukuf etmekte ve faraza birinin aleyhine bir şey tasavvur olursa anı çarçabuk duyub defî çaresine çalışmakta olmalarına nazaran Devlet-i Aliyye gibi bir devlet-i fâhimenin böyle *politika* maslahatlarının nezaketi vaktinde Londra'da ve burada ve belki Petersburg'da ve Prusya'da memurları bulunduğu surette hem *politikaca* menfaat olarak hem de bu memuriyetlerde bulunan bendegân ve maiyet memurları Avrupa ahvâline tahsil-i vukuf edecekleri bedihi ve hele burası ile Londra'da birer memurun lüzumu zahir ve celî ol[maktadır]” (Kaynar, 1991:67) Bu metinde, politika kelimesi devletlerarası ilişkilerin temel ilke ve hedefleri, devletlerarası ilişkilerin yürütülme biçimi manasında kullanılmaktadır.

Mustafa Reşit Paşa, Paris orta elçilik vasifesi bir yılı bulmadan yerine maslahatgüzar Ruhiddin Efendi'yi bırakmak ister. Paşa'nın Ruhiddin Efendi'nin maslahatgüzar olarak görevinde devamını istediği talimat şöyledir: “Efendi-i mumaileyh Paris'e geleliden beri resmi ve gayr-ı resmi mecâlis-i mükâlemât ve süferâ ile vâki olan mücâvebat ve muharebâta bulunmuş olduğundan taraf-ı devlet-i Aliyyeden hasbe'l-vakt ü ve'l-hal tutulan *politika* usulüne ve her bir meclisin icab ve revişine göre nasıl lisan kullanıldığına tahsil-i vukuf etmiş olmağla bundan böyle dahi mukteza-yı dirâyeti üzere yine öylece icrasına say ü himmet olunmak lazım gelüb (...)” (Kaynar, 1991:77) Bu metinde politika kelimesinin diplomasi manasında kullanımı çok açıktır. Politika usulü kelimesinin peşisıra “lisan” kelimesinin kullanılması; Reşit Paşa'nın Ruhiddin Efendi'nin “diplomatik dil”i anlama ve kullanma becerisine atfettiği önem ile alakalı olmalıdır²⁶.

Viyana sefirliği ve Hariciye nâzırlığı yapan, Mustafa Reşit Paşa ile çağdaş olan Sadık Rifat Paşa'nın metinlerinde kullanılan politika kelimesi, Türkçe'de sözkonusu kavramın kazandığı yeni anlamlara işaret etmektedir. Politika, Rifat Paşa'nın metinlerinde; “Diplomasi” manasının yanında, “siyaset” kavramının muhtevası ile

²⁶ Paşa'nın iltizam usulünün kaldırılmasına dair yazdığı bir raporda Politika kelimesi hem “umur-ı hariciye, diplomasi” hem de “umur-ı siyasiye” manasında kullanılmaktadır: “Ba'dehu Beç Viyana şehrine vürud-ı çâkeranemde Prens Meternih ile çend def'a vaki' olan mülakat-ı çâkeranemde ale'l-ıtlak *politika* sohbetlerine girişüb: -İngiltere ve Fransa ahâlilerinin serbestiyetleri kemalde olmak hasebiyle usul-i idare ve ahvâl-i *politikalarında* devam ve sebat olamaz ve onlara bayağı devlet ta'biri dahi yakıştırılmaz. Lakin yine İngilterelü Fransaluya müreccaktır. Zira İngilterelünün hükümet-i meşrutası kadim ve Fransa'ya nisbetle ahâlisi dahi erbâb-ı sebat ve edebden olmağla orada Fransa kadar bî-edebâne şeyler vukua gelmez. Her ne ise Saltanat-ı seniyyeye bunların cümlesini kullanmak lâzımeden olub ale'l-husus Rusyalu hem-civar olarak hasbe'l-mevki' fâide ve zarar etmekte sâirlerinden ziyade muktedir olmağla orayı daha ziyade gözetmek elzemdir (...)” (Kaynar, 1991:86)

aynı anlamlar da taşımaktadır. Aşağıya alacağımız metinde “politika” kavramı ilk iki kullanımında “umûr-ı siyasiye, tedbir-i mülk” siyasi işler, siyasi yönetim manasında iken, son iki tekrarında “umûr-ı hariciye, muamelât-ı düvel, diplomasi” manasındadır: “[Avrupalı devletler] güya birbirleriyle yarın muhârib olacaklar gibi umûr-ı nizâmiye-i askeriye ve sâir mühimmât-ı seferiyelerine leyl ü nehâr ikdâm ve gayret ederler ve asâkir-i mürettebe ve sefâin-i muntazamaları her bâr ta’lim ve teallüm üzere olub ve lede’l-hâce hâzır ve âmade suretinde bulunub hudud-ı memâlik ve tebea ve *usul-i politikalarını* bununla hıfz ı vikâye ederler. Hafî değıldir ki tefâvüt-i kuvvet ve miknet ve tabâyi-i [4] kavm ü millet iktizasınca her bir devletin derece-i kudreti ve *usul-i politikası* bulunduğu merkez ve heyet ve mevki-i coğrafisi ve nizam-ı milleti icabınca birbirine mübâyin olub meselâ bazıları heyet-i hâliyesinin bozulmaması ve tamamiyet-i mülkiyesinin vikâyesi ve bazıları kuvvet ve şevketlerinin ilerlemesi ve bazıları dahi nüfuz ve itibarat ve sair imtiyazât ile diğerlerine tefevvuk edip onların icra-yı meramlarına meydan vermemesi gibi suver-i mütenevviadan müretteb ise de heyûlâ-yı *politikaları* yine müttefikân asayiş ve istirahat-i mülkiye ve muvazene-i düveliye hususlarına halel getirilmemesi dekâyıkına masrûf olub eğerçe düvel-i Avrupa’nın müfredât üzere *usul-i politikalarının* beyan ve tadadı bu makama göre pek de elzem şey olmadığından başka tafsil-i keyfiyet erbâbı indinde dahi malum olması mülahazasına mebni (...)” (Sadık Rifat Paşa, *Müntahabat-ı Asâr-ı Rifat Paşa*, 3-5.)

Politika kavramının, “siyaset” kavramının muhtevasını kazanarak Türkçeleşmesi, Türkçe ifadesini Keçecizade Fuad Paşa’nın sadareti döneminde, devletin resmi evrakında görmek mümkündür. Fuad Paşa, sayıları giderek artan gazete ve dergileri denetim altında tutabilmek ve devletin ve hükümetin aleyhine gelişebilecek yayınların önüne geçebilmek amacıyla Fransız Basın Kanunu’ndan yararlanarak bir matbuat kanunu yayımlanmıştır. (Yazıcı, 1994) Hazırlanan Basın Kanununun (1864) tam adı “Dersaadette ve Memâlik-i Şahane’de Tab’ ve Neşr Olunan Her Nevi Gazete ve Evrak-ı Havadis-i Mülkiye ve Politikıyye Tab’ ve Neşri Hakkında Nizamname”dir. (İskit, 1939; Aydoğdu, 2016:548) Yine aynı kanun metninin maddelerinde “politika” kelimesinin Fransızca olduğu gibi, özgün anlamıyla “siyasi ve idari işler”i ifade manasında kullanıldığını görebiliriz. (Aydoğdu, 2016:548)

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı basını, yabancı kavramları gazetelerde kullanmak noktasında tutucu değildir. Batı dillerinden pek çok kavramın Türkçe’ye transferi, Türkçe’nin terminolojik olarak modernleşmesi, basının aracılığıyla gerçekleşmiştir. (Koloğlu, 1992; Berkes, 2002:260; Budak, 2014) Şinasi, *Tercüman-ı Ahval*’de “politique” kelimesini, Fransızca özgün manasına uygun bir şekilde kullanmaktadır. (*Tercüman-ı Ahval*, No: 9, Teşrin-i evvel 1277). Bu yenilikçi tavrı, Şinasi’nin takipçilerinden ve O’nun *Tercüman-ı Ahval*’den ayrılışından sonra gazetenin yazı işlerini üstlenen Mustafa Refik Bey, kendi gayretleriyle çıkarmış olduğu *Mirat* dergisinin kapağında “politika” kavramına özgün anlamını vererek devam ettirir: “İşbu risale umûr-ı mezhebiye ve *politikadan* bahs etmeyerek ve fûnûn u sanâyi’e müteallik mevadd ile harita ve re-

simleri hâvi olarak her şehir-i Arâbi ibtidasında çıkarılır” (Mustafa Refik, 1863). Bu dönemin Farsça yayın yapan *Ahter* gazetesinin (1865-1896) içeriğine dair verilen bilgi metninde “çeşitli günlük haberler, siyaset, politika, ticaret, ilim, edebiyat ve umurun faydasına olan diğer hususlarda söz söylemek” ifadesi vardır. (Yıldız, 2018:968)²⁷ Bu metinde siyaset ile politika kelimesinin iki ayrı manada kullanılıyor oluşu dikkat çekicidir. *Ahter*’de politika kavramının “umur-ı hariciye, usul-i münasebât-ı düveliye” manalarında kullanılıp kullanılmadığına dair geniş bilgiye ne yazık ki sahip değiliz.

Yukarıdaki son iki örnekten sonra, klasik Osmanlı siyaset düşüncesinin, siyaset anlayış ve terminolojisinin bu dönemde bütünüyle “batılılaştığını” ifade etmek çok aceleci bir yargı olacaktır. Çünkü *Mirat*’taki ilan metninin yayınlanışından dört yıl gibi kısa bir zaman sonra, başka bir Osmanlı devlet adamı, siyaset ve politika kavramlarını klasik Osmanlı siyaset düşüncesi bağlamında ifade edecektir. Siyasi manada önemli bir muhalefet metni olan, Mustafa Fazıl Paşa’nın ilk olarak Kahire’de Fransızca basılan daha sonra Türkçe’ye çevirilen Sultan Abdülaziz’e hitaben yazdığı mektubunda politika kavramına “adil bir devlet yönetimi” anlamı verilmektedir. (Mustafa Fazıl Paşa, 1978:10)²⁸ Paşa, mektubunda “Şevketlü efendim, Hıristiyanın başka, Müslümanın başka politikası yoktur. Zira adalet dünyada bir nevidir. Politika dediğimiz de adalet-i şahîhadır” demektedir. Buradaki kullanımda, politika kavramına adil bir devlet yönetimi anlamı verilirken, Fazıl Paşa’nın siyaset ile ahlak ilmi arasında hem teorik hem de pratik bir ilişki kurduğunu, klasik siyaset teorisinin çerçevesi ile düşünerek “politika” kelimesini anlamlandırdığını söyleyebiliriz.

Devletin resmi diline giren bu kavramın, Osmanlı kamuoyunda Türkçe kullanımının muhteva ve özellikleri bakımından tartışıldığını, Tanzimat’ın önde gelen aydınlarından Ali Suavi’nin yazdığı bir yazıdan çıkarabiliriz. Fransızca’daki “politique” kavramının Türkçe tercümesinin ve Türkçe’ye politika kavramı olarak girişinin çözümlenmesi gereken bir anlam karışıklığına neden olduğunu düşünen Ali Suavi, Yeni Osmanlı düşüncesinin ilk yayın organı olan *Muhbir* gazetesinde, “politique” kavramına verilen Türkçe manaları tartışmaktadır. Sözkonusu kavrama, bulunan ilk Türkçe karşılığın “siyaset-i mülkiye” olduğunu, klasik siyaset ilmi ile yeni “ilm-i politique” biliminin karışımının yeni bir “siyaset” ilmi doğurduğunu, bu sebeple “politika” kavramının kullanımında, *ilm-i siyaset-i kadimenin* içeriğinin farklı olduğunun gözden kaçırılmaması gerektiğini belirtmektedir. Suavi Efendi’ye göre; İlm-i siyaset-i cedide, diplomasi ve medeni hukukun muhtevasına sahiptir. (Ali Suavi, *Muhbir*, 25 Şaban 1283/1867). Ali Suavi’nin “Lüzumu olan ilimler” başlıklı bir yazısında devlet

²⁷ *Ahter* gazetesinde geçen ibare şu şekildedir: “İn kâgez ez havâdis-i günâgûn ve ez siyâsiyyât ve politik ve ez ticaret ve ilm ve edeb ve diğer menâfi”. Sözkonusu metne ulaşmamızı sağlayan Dr. Güllü Yıldız’a teşekkür ediyorum.

²⁸ Mektup ilk olarak “Lettre adresse an feu Sultan Abdul Aziz par le feu Prince Moustapha Fazil Pacha” başlığı ile Kahire’de 1866 yılında yayınlanmıştır. Mektup hakkında geniş bilgi için bkz. Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, I, 1979, s. 87-88.

memurlarının tahsil etmesi gereken ilimleri sıralarken; diplomasi ilmini “fenn-i sefaret” kelimesi ile karşılamakta, ayrı bir disiplin olarak ele almaktadır. (*Muhbir*, 27 Şevval 1283/1867, No: 28)

Nitekim zaman içerisinde “siyaset” ve “politika” kavramlarının muhteva bakımından iç içe geçen, birbirinin yerini alan kullanımını, Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın *Hürriyet* gazetesinde, müsavat-eşitlik meselesi üzerine yazdıkları bir makalede görebiliriz. Osmanlı devleti hükümetinin Avrupalı devletler tarafından gayrimüslim tebeaya eşitlik politikalarının uygulanması konusunda nasıl baskı ve zorlamalara maruz kaldığını izah ederken iki düşünürün, “siyaset” ile “politika” kavramlarının muhtevalarını aynı iki kavrammış gibi kullandıklarını görürüz. ([Namık Kemal-Ziya Paşa], “Mesele-i Müsavat”, *Hürriyet*, No:15, 1868)²⁹. Meclis-i Ayan mensublarından Said Paşa’nın *Gazeteci Lisanı* isimli eserinde, bu ortak kullanıma işaret edilmektedir. (Said Paşa, 1327/1911:45).

Buraya kadar zikrettiğimiz metinlerde; bir düşünce sistemi ile hesaplaşma olarak okuyabileceğimiz bu anlama ve anlamlandırma işinin, Tanzimat düşüncesi olarak adlandırılan yenilikçi düşünce ve çabalar ile muhteva ve yöntem değişikliğine uğradığını, tercüme eserler dikkate alındığında söyleyebiliriz. Özellikle sosyal bilimlerde Türkçe’ye yapılan çevirilerde, yabancı siyasi kavramlar, “milli lisan”ı koruma/yaratma düşüncesinin/endişesinin sevkiyle, Türkçe, Türkçe’de karşılığı yoksa Arapça ve Farsça kavram karşılıkları alınarak anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Nitekim, anayasal sürecin daha başında, “constitution” kavramına verilecek Türkçe karşılığı araştıran anayasa

²⁹ “Ya tebea-i Devlet-i Aliyye gibi mezhepleri, âdetleri, terbiyeleri yekdiğerinden muhtelif birçok akvâm arasında bu tesâvinin tasavvur olunması daha garip değil midir? Babialı ıstılah-ı siyâsette efal-i hükümete nezaret manasından ibaret olan “hukuk-ı politika”yı Avrupalılara karşı Hıristiyanlara temin ederek, badehu bu mana-yı sahihi bilinemediğinden veyahut bilinmek istenilmediğinden Hıristiyanlardan büyük büyük memurlar tayiniyle, güya onlar dahi efal-i hükümete teşrik edilmiş ve hatta ekser-i mecâlise Hıristiyan-dan adedçe İslama müsavi aza tayin olunarak “hukuk-ı politika tabirine bu suretle müsavat-ı fi’ş-şeref hükmü verilmek istenmiştir” ([Namık Kemal-Ziya Paşa], “Mesele-i Müsavat”, *Hürriyet*, No:15. Namık Kemal, bu paragraftaki “hukuk-ı politika” ifadesini daha sonra *İbret*’te yazacağı makalelerde “hukuk-ı siyasiye” terkinde daha ayrıntılı ele alacaktır. “Hukuk-ı siyasiye nedir? Vücudunu iddia edenlerce muteber olan tarifine göre hukukun efradıyla devlet beynindeki münasebâtı tanzim eden cüzü[dür] (...) Hukuk-ı siyasiyenin mevzuunu hemen her kitap başka türlü taksimat ile beyan eder. Mamafih müellifler beyninde en ziyade ittifak hâsıl olabilen maddeler –ümmin hakimiyeti, kuvâ-yı hükümetin tefriki, memurların mesuliyeti, hürriyet-i şahsiye, müsavat, hürriyet-i efkâr, hürriyet-i metâbi’, hürriyet-i içtimâ’, hakk-ı tasarruf, harem-i büyü gibi kavâid-i külliyyeden ibarettir. (...) Müsavat, hürriyet-i şahsiye, hürriyet-i efkâr, hürriyet-i metâbi’, hürriyet-i içtimâ’, hakk-ı tasarruf, harem-i büyü gibi maddeler ise kimi zâtında münferid kimi diğerinden münba’is bir takım hukuktur ki hiçbirini şahıstan tecrid ederek heyet-i siyasiyeye atfetmek katiyen mümkün olamaz” “Hukuk-ı umumîye”, *İbret*, No: 18.

Namık Kemal’in siyasi haklar çerçevesinde temel ilkelerini çizdiği hukuk-ı siyasiye/politikiye kavramını Mustafa Reşit Paşa şu ifade ile dönemi için önemli bir tartışma alanı olan müsavat meselesine indirgemektedir: “şimdiye kadar hiçbir varaka-i resmîyede görülemeyen hukuk-ı politikîye tabiri ki ehl-i islâm ile Hıristiyan tebeayı her hususta müsavat-ı kâmile haline koyacak bir sözdür” Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 76’dan aktaran İsmail Kara, “Müsavat mı Eşitsizlik mi”, *Mete Tunçay’a Armağan*, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora vd., İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 181.

hazırlık komisyonu “kanun-ı esâsi” veya “nizamât-ı esâsiye” gibi kavramlar ihdas edecektir. (Berkes, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, 323; İsmail Kara, *İslâmcuların Siyasi Görüşleri*, 2. bs., 179-80; Yılmaz, 2000:30)

Tanzimat döneminde yayınlanan sözlüklerde, politika kelimesine verilen karşılıklara baktığımızda kelimenin siyaset kavramı ile karşılandığını görebiliriz. Alexandre Handjeri'nin *Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc*'de (1841), Politique kelimesine verilen karşılıklar “tedbir-i umur-i mülk, siyaset, hükümet-i mülkiye”dir. Bu eserde, ilmi disiplin olarak “Politique” kelimesine “fenn-i tedbir” anlamı verilmiştir. Bianchi'nin *Dictionnaire Français-Turc*'de (1846) Politique (art de gouverner un Etat) kavramı, “İdare-i mülk, ilm-i tedbir, müdebbirlik, umûr-ı memleket, ilm-i tedbir-i memleket, tedbir-i mulk, usul-i muamelât-ı düvel” anlamlarıyla karşılanmıştır.

Mehmed Salahi'nin *Kamus-ı Osmani*'sinde (1313/1897:369) politika kelimesinin karşılığında şu açıklamalar vardır: “Aslı “politique” Yunancadır. Tedbir-i memleket ve idare-i siyaset-i devlet manasındadır. Bir devletin beyne'l-milel cereyan eden mesalih-i müşterekede ve umur-ı umumiye-i düveliyede ittihaz ettiği hatt-ı hareket” demektir. Görüldüğü gibi burada politika kelimesi, Fransızca'da olduğu gibi, diplomasi kelimesinin manasını da içine alacak şekilde bir anlam genişliğine sahiptir. Türkçe'de politika kelimesinin siyasi idare, devletin siyasi ve idari işleri manasında kullanıldığı gibi devletlerarası siyasi ilişkileri yürütme biçimi usulü “usul-i muamelât-ı düvel” manası yirminci yüzyılın başına kadar devam etmiştir. Diran Kelekyan'ın *Dictionnaire Turc-Français* (1928) sözlüğünde siyaset kelimesine verilen karşılık “politique ve diplomatie”dir.³⁰ *Kamus-ı Türki*'de (1317) politikacı sözcüğüne dalkavukluk etme, hilekârane yüze gülme anlamları verilmesi Türkçe'de politika kelimesinin kazandığı ilk anlamının, hile ve hilebazlık manalarının süreklilik arzettiğini göstermektedir.

Yabancı siyasi terminolojiye Türkçe karşılık bulma çabalarını yetersiz ve yanlış bulan son dönem Osmanlı aydınlarından Yusuf Akçura, dış ilişkilerinin gerçekleşme usulu ve biçimini ifade eden “La diplomatie” kelimesine Türkçe “diplomasi” kelimesinin karşılık olarak verilmesini yanlış bulmaktadır. Bu kelime yerine Arapça'dan başka bir kelimeyi “kiyaset”i önermektedir. Akçura, kiyaset kelimesinin diplomasiye karşılık olarak verilmesinin mana bakımından daha doğru bir ifade olacağını belirtmektedir. Aynı zamanda harici ve dahili siyasetin bütününe ifade eden “La politique” kelimesine karşılık olarak kullanılan “siyaset” kelimesinin, esasları farklı, birbirine uzak iki kelime olmakla birlikte yerleşik bir karşılık olduğu için kabul edilebileceğini belirtmektedir. (Akçura, 1933:1; Akçura, 2016:23)

³⁰ Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türki*'de ise politika kelimesi “umur-ı siyasiye, münasebât-ı siyasiyât” manalarını almıştır. (1317:363) Aynı yazarın, *Kamus-ı Fransevi*'de, Politique kelimesine “İdare-i umur-ı devlete mensub ve müteallik, siyasi, medeni” karşılıkları verilmiştir. (Şemseddin Sami, 1882)

Sonuç Yerine

Türk düşüncesinin kavramlarının son iki yüzyılda geçirmiş olduğu değişim, bu makalede *politique* kelimesinin Türkçe'ye girişı, muhteva ve kullanım özellikleri bakımından kazandığı manalar ele alınıp incelenmeye çalışılmıştır. Siyasal ve sosyal değişimin seyrini ve gücünü politika ve siyaset kavramlarını dikkate alarak bütünüyle anlamdırmak mümkün değildir elbette. Fakat modernleşmenin erken bir döneminde, on sekizinci yüzyılın ortalarında, siyasal metinlerde, yabancı siyasi kavramların kullanımını Türk düşünce tarihinin seyri ve anlamlandırılması açısından oldukça önemlidir.

Çalışmamızda, öncelikle, Batı düşüncesinden yapılan tercümelere Osmanlı düşüncesine etkisi ve tesirleri, Osmanlı bürokratları tarafından bu tercümelere ilkesel olarak yaklaşım biçimi anlaşılmalı çalışılmıştır. “Politique” kelimesinin ilk olarak ele alındığı metinler tespiti çalışılmıştır. Bu metinlerde, *politika* kelimesi tercüme edilmeyerek, doğrudan metin içerisinde verilerek kullanılmıştır. Bu kelimenin yer aldığı ilk metinlerde, farklı ülkelerde elçilik göreviyle yurt dışında bulunan Osmanlı devlet adamlarının yazmış oldukları safaretname ve raporlarda, kendi dönemlerinin “diplomasiye” bakış açılarını da yansıtarak, politikayı devletlerarası ilişkilerde “hile ve hilebazlık sanatı” olarak anlayıp tercüme ettikleri belirlenmiştir. Osmanlı sefirleri, daha sonra bu kelimeyi “umur-ı hariciye ve usul-i münasebât-ı düveliye” manalarında daha geniş bir anlamda kullanmaktadırlar.

Söz konusu kelimenin dış ilişkilerde bir devletin genel olarak ilke ve hedeflerini ifade eden bir manada kullanımını, ancak Tanzimat dönemi metinlerinde görülüp izlenebilir. Batı düşüncesi ile tanışıklığın artması, tercüme faaliyetlerinin hızlanması, politika kavramının zaman içerisinde “siyaset” kavramı ile benzer bir muhtevada anlaşılır/kullanılır olmasına sebep olmuştur. Tanzimat dönemi siyasi metinleri ve dönemin çok kullanılan sözlükleri incelendiğinde, politika kavramının siyaset kavramı manasında anlaşıldığı, ve bu kavramın yerine kullanılmaya başladığı görülmektedir. Politika'nın anlam genişlemesi ile birlikte, klasik Türk siyaset düşüncesinde “siyasi yönetim ve siyasi ilkeler” manasında kullanılan, çoğu zaman siyaset kelimesi ile birlikte yer alan “tedbir” kavramının, aktüalitesini yitirerek Türkçe'de kullanımının kayboluğu görülmektedir.

Sonuç olarak, on sekizinci yüzyıl ortalarında Türkçe'ye giren *Politique* kelimesi, bir yüzyıl sonra siyaset kelimesinin muhtevasını kazanarak siyasi ve idari yönetim, siyasi ve idari işler anlamlarını taşıyacaktır. Bununla birlikte bu kelimenin Türkçe'de kazandığı ilk anlam, “hile ve hilebazlık” manaları mecazi olarak devam etmektedir.

KAYNAKLAR

- Afyoncu, Erhan; "İbrahim Müteferrika", *İslam Ansiklopedisi*, 21, Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Ahmed Azmi Efendi; *Prusya Sefaretnamesi*, İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1303.
- Ahmed Resmi Efendi; *Sefaretname-i Ahmed Resmi*, İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1303.
- ; *Viyana Sefaretnamesi*, İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1304.
- Ahmed Lutfi Efendi; *Vak'anüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi VI-VII-VIII*, 1325/1907, haz. Yücel Demirel. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999.
- Akçura, Yusuf; *Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi*, Ankara: Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, 1933.
- ; *Tarih-i Siyasi*, haz. Erol Kılınç, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2016.
- Akman, Mehmet; "Örf", *İslam Ansiklopedisi*, 34, Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Aksan, Virginia; "Ottoman Sources of information on Europe in the Eighteenth century". *Archivum Ottomanicum* 11, ss. 5-16, 1986-88.
- Alam, Muzaffar; *The Languages of Political Islam India 1200-1800*, London, Hurst&Company, 2004.
- Ali Suavi; *Muhbir*, No: 1, 1 Kanun-ı sani 1867, 25 Şaban 1283.
- Anay, Harun; *Celaleddin Devvânî Hayatı Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, 1994.
- Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*; haz. Nihat Azamat, M. Üniversitesi Yayınları, 1992.
- Arıkan, Sema; *Nizam-ı Cedit'in kaynaklarından Ebubekir Ratib Efendi'nin Büyük Layiha'sı*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1996.
- Aydoğdu, Nergiz Yılmaz; "Machiavelli Enters the Sublime Porte: The Introduction of The Prince to the Eighteenth-Century Ottoman World" *Machiavelli, Islam and the East* içinde, Lucio Biasiori, Giuseppe Marcocci (eds.), London&New York, Palgrave Macmillan, ss. 177-198, 2017.
- ; "Makyavelist Düşüncenin Türkiye'ye Girişi-Onsekizinci Yüzyıl Osmanlı Siyaset Felsefesi", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Ayalon, Ami; *Language and Change in the Arab Middle East*, New York&Oxford: Oxford University Press, 1987.
- Berkes, Niyazi; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yayına haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- ; *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, İstanbul: Adam Yayınları, 1985.
- Bianchi, M.; *Dictionnaire Turc-Français*, I, Paris, 1835.
- Bilgegil, Kaya; *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, I, 1979.
- Black, Antony; *The History of Islamic Political Thought*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2001.
- Cabi Ömer Efendi; *Câbî Tarihi*, I, haz. Mehmet Ali Beyhan, Anlara, T.T.K. Yayınları, 2003.
- Çağrı, Mustafa; "Tedbirü'l-medine", *İslam Ansiklopedisi*, 40, Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Dictionnaire de l'Académie Française*, 1762, II, Paris.
- Dictionnaire de l'Académie Française*, 1835, II, Paris.
- Dictionnaire de l'Académie Française*, 1798, I, Paris.
- Duralı, Teoman; "Felsefe Bilime Ramak Kalmışken", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, Ocak 2002 İlavesi.

- Ercan, Yavız; “Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi’nin Fransa Sefaretnamesi”, *OTAM*, Ankara, Ocak Sayı 2, 1991.
- Eroğul, Cem; “Siyaset Kavramı Hakkında bir deneme”, *A. Ü. SBF Dergisi*, XIX, No: 3-4, 113-130, 1974.
- Handjeri, Alexandre; *Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc*, l’Imperie de l’Universite Imperiale, Moscova 1841.
- Hanioglu, Őukr; “Osmanlı aydınındaki deđiŐme ve bilim”, *Toplum ve Bilim*, Güz 27, s. 183-192, 1984.
- ; (t.y.) *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal NeŐriyat.
- Hasan Kafi Akhisari; *Usulü’l-Hikem fi Nizami’l-Alem ve Tercümesi*, terc. Şerif Ahmed Reşid Paşa, Hicaz Vilayeti Matbaası, 1331.
- Howard, Douglas A.; “Osmanlı nasihatname türleri ve mit”, *Erken Modern Osmanlılar*, ed. Virginia H. Aksan&Daniell Goggman, ev. Onur GüneŐ Ayas, İstanbul TimaŐ Yayınları, 2011.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin; “Ottoman Science in the Clasical Period and Early Contacts with European Science and Technology”. *Transfer of Modern Science&Technology to The Muslim World*. ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: IRCICA. pp. 1-47, 1992.
- İnalçık, Halil; *Osmanlı İmparatorluğu içinde*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2.b., 1996.
- ; “Osmanlı Hukukuna Giriş”, *Osmanlı İmparatorluğu içinde*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1996.
- ; *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000.
- Kara, İsmail; *İslmcuların Siyasi Görüşleri*, İstanbul: Dergah Yayınları 2. bs., 2001.
- ; “Modernleşme Dönemi Türkiye’inde Ulum, Fünun ve sanat kavramlarının algılanışı”, *Din İle Modernleşme Arasında*, İstanbul, Dergah Yayınları, 126-197, 2003.
- ; “Müsavat mı EŞitsizlik mi”, *Mete Tunçay’a Armağan*, Der. Mehmet . Alkan vd., İstanbul, İletifim Yayınları, ss. 163-189, 2007.
- ; *Bir Felsefe Dili Kurmak*, İstanbul: Dergah Yayınları, 3.b., 2012.
- Katđı, İsmail; “Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6. Sayı: 24, 180-211, 2013.
- Kavak, zgr; “Bir Osmanlı Kadısının Gözüyle Siyaset: *Letâifü’l-efkâr ve kŐif’l-esrâr* Yahut Osmanlı Saltanatını Fıkıh Diliyle Temellendirmek”, *M.. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42, 95-120, 2012.
- Köprülü, Fuad; *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
- Köse, Hızır Murat; “Siyaset”, *İslam Ansiklopedisi*, 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Levend, Agah Sırrı; *Türk Dilinde GeliŐme ve SadeleŐme Evreleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.b., 1960.
- Lewis, Bernard; “Meşveret”, *İ.. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı:12, s. 775-782, 1981-82.
- ; “Serbestiyet”, *İ. . İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLI, Sayı: 1-4, pp. 47-52, 1984.
- ; *The Political Language of Islam*, Chicago: The University of Chicago Press, 1988.
- ; *Modern Türkiye’nin DođuŐu*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6.b., 1996.
- Meclis-i Ayan reisi Said Paşa; *Gazeteci Lisamı*, Dersaadet, Sabah Matbaası, 1327.
- Mumcu, Ahmet; *Siyaseten Katl*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1963.
- Musrafa Sami Efendi; *Bir Osmanlı Brokratının Avrupa İzlenimleri*, haz. M. Fatih Abd, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002.
- Mustafa Fazıl Paşa; “Paristen bir mektup”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, II*, haz. Mehmet Kaplan ve diğerleri, İ.. Yayınları, 1978.

- Mustafa Kesbî; *İbretnumâ-yı Devlet, Haz. Ahmet Öğreten*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.
- Mustafa Sami Efendi; *Avrupa Risalesi*, 1 Cumaziye'l-evvel 1256.
- Münif Paşa; *Muhâverât-ı Hikemiyye*, Dersaadet, Ceridehane Matbaası, 1276.
- Rabkin, Yakov M.; "Conceptual issues the history of science in nonwestern societies", *Transfer of Modern Science&Technology to The Muslim World*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, pp. 59-66, 1992.
- Sadık Rifat Paşa, (ts.) *Müntahabat-ı Asâr-ı Rifat Paşa*.
- Seyyid Mehmed Emin Vahid Paşa; *Sefaretnâme-i Seyyid Vahid Efendi*, İstanbul, Matbaa-i İlmiye-i Osmaniye, 1286.
- Şanizade Ataulah Efendi; *Şanizade Tarihi I*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2008.
- Taneri, Aydın; *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*, Ankara, A. Ü. Dil ve Traih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1978.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi; *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi. 8. b., 1997.
- Taşkın, Yüksel; "Siyaset Nedir", *Siyaset Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- Tuncer, Hüner; *Diplomasinin Evrimi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009.
- Ünver, Süheyl; "Osmanlı tababeti ve Tanzimat hakkında yeni Notlar", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 933-966, 1999.
- Yeşil, Fatih; *Ebubekir Ratib Efendi, İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- ; "Bir Fransız Macaraperestin savaş ve diplomasiye dair görüşleri: Humbaracı Ahmed Paşa'nın (Kont Alexander Bonneval) Layihaları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 205-228, 2011.
- Yıldız, Aysel; "Şehzadeye Öğütler: Ebubekir Ratib Efendi'nin Şehzade Selim'e (III) Bir Mektubu", *Osmanlı Araştırmaları*, XLII, 2013.
- Yıldız, Güllü; "Osmanlı Matbuatının Farklı Bir Yüzü: Muhammed Tahir Tebrizi". *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim 2016*. II, Ankara: ATAM Yayınları, ss. 959-976, 2018.
- Yılmaz, Coşkun; "Osmanlı Siyaset Düşüncesinde kavramlar", *Türkler*, XI, ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Yılmaz, Hüseyin; "From Serbestiyet to Hürriyet: Ottoman Statesmen and the Quastion of Freedom during the Late Enlightenment", *Studia Islamica III*. pp. 202-230, 2016.
- Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi; *Fransa Sefaretnamesi*, haz. Abdullah Uçman, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2017

